

ÚTIKÖNYVEK

UTAZNI SOKFÉLEKÉPPEN LEHET. A régiek megelégedtek azzal, hogy az ismeretszerzés és a változatos benyomások vágyát emeljék ki céljai közül s még Bacon számára is „az ifjak világában a nevelés, az öregekében a tapasztalás egy részét“ jelentette csak. De Goethe, aki Wilhelm Meisterében a nevelő-utazás egyik nagy mintáját mutatta be, már tizenhat válfajt különböztet meg, pedig az azóta divattá váló nászutazást még nem ismeri. A mai rendszerezés még több rétű. A kitűnő Brockhaus az utazás célja szerint kilenc csoportot említ: a kereskedelmi, a felfedező, a tudományos, a vallásos, a szórakoztató, a hegyi, a társas, az iskolai és az egészségügyi utazást. Gyömörey Sándor érdekes könyve¹ csak az elmúlt három században is megkülönböztet legalább négy kort: az „arisztokratikus-intellektuális“, a „romantikus“, a „polgári“ és a „tömeg“ utazásokét. Köves Tibor pedig nyolc utazói lelkialkatot ír le:² a „hódítót“, a „polgárt“, az „álmódózót“, a „menekülőt“, a „bennfentest“, a „főlényest“, a „szenvedélyest“ és az „érzelmost“. A típusok számát természetesen a végtelenségig növelhetnők: célok, korok, egyéniségek összetalálkozásából mindig új és új eredmény adódik. Az utazás természete, hogy kimeríthetetlen.

Legalább ilyen gazdag és változékony a róla szóló irodalom is. Története máig sincs feldolgozva, műfaji változatainak felmérésére alig vállalkozhatnék valaki. Az útleírás mindenfelől megtermékenyül s mindenfelé termékenyít. Természettudománytól és bölcsellettől, politikától és kereskedelemtől, regénytől és lírától kölcsönöz elemeket s forradalmasítja a tudományt, megihleti a bölcselkedést, utópiák írására csábítja az újítókat, utat mutat a föld meghódítóinak, vad burjánzásra táplálja a kalandregényt s önmagukkal és világukkal meghasonlott lelkek lírai szószekéül szolgál. Tágassága rendkívüli: lehetőséget nyújt a leghidegebb tárgyilagosságra s a legszemélyesebb önkényre; pillanathoz kötött lehet s időtálló; izgalmasabb minden detektívregénynél s unalmasabb az akadémiai székfoglalóknál. Végtelenül változékony: mindenütt ott vannak gyökerei, de sehova sem tartozik s mindig a nagy műfajok határterületein tenyészik igazán. A legszabadabb, de éppen ezért a legnehezebb s legáruklodóbb műfajok közé tartozik; a meg-megszilárduló formahagyományt a tárgyi

¹ Gyömörey Sándor: Az utazási kedv története. Budapest, Gergely R.

² Köves Tibor: Csavargók menetrendje. Budapest, Nyugat.

érdek, a változó korszellem s az egyéni vállalkozás újra és újra szétbomlasztja: minden útikönyv a személyiség vizsgálja is.

Az útleírás hagyományos értékelése három szempontot alkalmaz: a tárgy gazdagságára, a beszámolás hűségére és az előadás formai szépségére figyel. Ismeret és képzelet, tudomány és költészet vitáiban persze, mint annyiszor, itt is elhatárolódnak a különböző csoportok: „túlsók a lírai hűtlenség“, tolja félre a tudós az útikönyvek egyik csoportját, „jobban kellene megírni“, jegyzi meg az író a másíkról s „unalmas szöszaporítás“, fordul el esetleg mind a kettőtől a laikusabb közönség. Ilyen értelemben szokásos különválasztani a szépirodalmi és a tudományos útirajzot, holott a műfaj gyöngyei éppen a két szélsőség között vannak. Természetes, hogy az írói feladat más, mint a tudósi, de elejteni mindig kár. „A nagyobb szabású kutatóutakra író is kellene vinni, kit nem nyom agyon az egyoldalú, kötelező bűvárkodás és gyűjtögetés feladata és felelőssége“, jegyzi meg Halász Gyula sajnálkozva.¹ A határok itt is elmosódtak. Tudós és író nem szükségképpen ellentétes alkatok s alapjában véve mind a kettőt ugyanazok az örök emberi vágyak ösztönzik: elhagyni a megszokott otthont, felkutatni, megismerni s leírni mindazt, amit természet, ember és történelem máshol létrehozott s amit a kaland, a teljesítmény vagy pusztán csak a változás élménye a lélekből kivált.

Az utazás ösztöne örök, de változók céljai, ereje, terjedelme, lehetősége, az adott történelmi helyzet légköre, az olvasóközönség ízlése, az írói alakítás és előadás eszközei, legfőképpen pedig az utazó látásmódja: az érdeklődés, amely kiválogat, a fogékonyság, amely befogad, a műveltség, amely kiegészülést keres, a magatartás, amely az utazás élményein át tudatosodik. Az útirajzokban a vándorlás és ismeretszerzés elpusztíthatatlan vágya és kötelessége nyer kifejezést, de legalább annyira a művelődés pillanatnyi helyzete, a történelmet hordozó emberi szellem ereje, vállalkozó- és ítélőképesége is. Minden kísérlet, amely az ilyenféle művek pusztán formális rendszerezésére törekszik, nemcsak reménytelennek, de céltalannak is látszik. Fontos, hogy megkíséreljük kikapintani a műfaj többé-kevésbé elhatárolódó alaptípusait, de még fontosabb, hogy figyelemmel kísérjük az utazás iránti érdeklődés, az utazási kedv, az utazói s útiéiről magatartás lassú átformálódását. A műfaj színváltozásai akkor nyerik el igazi értelmüket, ha nemcsak a hagyományos formák ellenállóerejét, az írók kutatói felkészültségét, formabontó és teremtőképességét mutatják meg, hanem a kor szellemének válságait és fordulóit is. Az anyag, amelyet át kell tekintenünk, nagy és bonyolult; csak az utóbbi évek magyarországi termése is meghaladja a száz kötetet, összefoglalásunk csak a változás legfontosabb jelenségeit akarja megjelölni; nem tarthat igényt sem tudományos, sem bibliográfiai teljességre. Inkább jellemezni kíván, mint bírálni és ítéletet mondani.

Az ELMÚLT FÉLSZÁZAD legtekintélyesebb útleírásai a Föld meghódításáról szólnak. A nagy felfedezések kora lejárt ugyan már, a civilizált emberiség előőrsei azonban szinte a végső futam erőfeszítésével

¹ Halász Gy.: Öt világrész magyar vándorai. Budapest, Grill. 165. 1.

kisebbitik a földabrosz fehér foltjait. Vállalkozásaikat folyton növekvő közvélemény érdeklődése kíséri: a béke évtizedeiben Livingstone és Stanley lesznek az emberiség hőseivé, s Verne Hatteras kapitányának helyét a Sarkok eleven hősei foglalják el az ifjúság képzeletében. Az „éjen és jégen át“ előretörők, Cook, Peary, Amundsen és a többiek mögött a nemzeti vetélkedés indulatai lobognak fel. Nobile becsületéről milliók vitatkoznak s egy nagy amerikai kiadó rádión át köti le a jég-táblára szorult Schmidt tanár könyvét a Cseljuszkin útjáról. A lázas és rekordőrült világ izgatottan keres új tárgyakat lelkesedésének: a Norge elszáll a Sark felett, Lindbergh átrepüli az Óceánt s felszámyal Balbo Azúrflojtája. Az egyetemes üdvivalgások felszíne alatt pedig tovább folyik a tudományos expedíciók csendes munkája: a Föld tervszerű, lassú meghódítása. Az erőfeszítések történeti leírásának is itt az ideje: Cholnoky Jenő tömör összefoglalása¹ s Houbennek, a „Sark riportereinek két izgalmas elevenséggel megírt monográfiája² ennek az érdeklődésnek szülötte. A küzdelemből a magyarság is kivette részét, a vállalkozások története azonban nincs még megírva. Ezért úttörő értékű Halász Gyula könyve:³ a 13 leghíresebb magyar utazó vázlatos arcképeinek gyűjteménye.

Kutató utazásokról az ókortól kezdve vannak híreink; számuk és céljaik megsokasodása, szervezettségük és eredményességük az utolsó másfél század jellegzetessége. Kalandvágy, főúri kedvtelés vagy tudományos fanatizmus, politikai hódítókedv, kereskedelmi tájékozódás vagy a rekord szenvedélye kezdeményezi őket? Mindegy. Igazi vezetőjük és táplálójuk annak a tapasztalati tudománynak szelleme, amely a természet, az ember és történelem igazi megismerését a valóság kézzelfogható tényein akarja elkezdni. Ez veti fel a problémákat, ez jelöli ki a feladatokat, ez dolgozza ki a módszereket, ez neveli fel a szakértőket s ez tartja számon az eredményeket. Az igazi eredményeket persze a szakszerű jelentésekben s nem az útibeszámolókból kell keresnünk; a magatartás azonban ugyanaz itt is, ott is. S e magatartás a XIX. század legértékesebb erényeit őrzí: a bátor kutatóakaratot, a hű valóságtisztelést, a vizsgálódás becsületes elfogulatlanságát s a cselekvő egyéniség vállalkozókedvét. E könyvek legnemesebb célja az ismeretterjesztés, stíluseszményük a közvetlen egyszerűség, a tárgy rovására túl nem tengő személyesség. A nagyközönség számára készülnek, szükségképpen élnek az érdekkeltés szépirodalmi eszközeivel is. Kiadói reklámjuk a tudományos hitelesség mellett mindig hangsúlyozza az érdekesítő előadást is. Üzleti céllal, de az igazság ellen sem vétve. A tájak, népek, szokások és kalandok tárgyi érdekességén túl valóban éppen a tudósi és szépírói igény kettőssége adja meg e válfaj jellemét. A tudós hitel s az érdekes előadás erényének köszönhetik népszerűségüket a tudományos utazók két nesztorának, Stein Aurélnak és Sven Hedinnek könyvei is. Az „ősi ösvényeken Ázsiában“⁴ híres hazánkfiának három keletturkesztáni és belsőázsiai kutatóútját

¹ Cholnoky Jenő: A felfedezések története. Budapest, Singer és Wolfner.

² Houben: A Déli Sark meghódítása; Houben: Az Északi Sark felfedezése. Budapest, Athenaeum.

³ Halász Gyula idézett műve.

⁴ Stein Aurél: Ősi ösvényeken Ázsiában. Budapest, Franklin.

ismerteti. A személyes élmény háttérbe szorul a könyvben, a tudós egy-egy apró, eleven helyzetképen s a száraz humor néhány fordulatán kívül alig engedi szóhoz jutni a szépirót. A közel 70 éves Sven Hédin legutóbbi nyugatkínai útján polgárháború középpontjába került s csodával határos módon szabadult meg. Természetes, hogy beszámolója első részében¹ a kaland izgalma nyomul előtérbe. S ha előbb a pontos leírás fegyelmezettségét értékeltük, itt a megfigyelés és előadás töretlen erejét kell megcsodálnunk. Az útirajz puritán hagyományának képviselője Tucci² nyugattibeti útjának krónikája is. Nem akar egyéb lenni, csak „adatszerű igazolása egy tudományos utazásnak“ s mégis izgalmas olvasmány. A híres Tibet-kutató hívő tanítványként viselkedett a buddhista kolostorokban s olyan helyekre is eljutott így, amelyek mindig zárva maradtak az európaiak előtt. A láma-kolostorok pusztuló világát hozza közel olvasójához Ligeti könyve is.⁸ Kitűnő fiatal nyelvészünk tudományos problémáinak csak közérdekűbb részét szövi bele történetébe, kutatásainak inkább csak keretéről számol be. Germanus is egyszerű moszlim zarándokként lépett be a mohamedán világba s a közvetlen tapasztalat élményeivel egészítette ki széleskörű elméleti tudását. A nagy tudós elsőrangú előadó, könyve⁴ legjobb bizonyítéka annak, hogy a tudós útirajz e hagyományos formája valóban a tudomány és szépirodalom egymást erősítő frigyéből született meg.

A két igény külön is megteremti a maga formáját. Az egyik irányban a népszerű tudomány szempontjai lépnek előtérbe. Baktay alapos könyve⁵ pl. már csak fikcióként alkalmazza az utazást, igazi célja, hogy lehetőleg sokoldalú képet rajzoljon Északnyugat-India egyik eléggé ismeretlen területéről. Ebben az irányban helyezkedik el Trócsányi műve is,⁶ amely utazók és szaktudósok nyomán ismerteti „Észak nomádjai“-nak életét. A közönsége kívánságait jól ismerő Ludwig pedig már új, hatásos szerkezeti eszmét is talált: regényes életrajzai párájaul a Nílus életrajzát írta meg.⁷ A másik irányban a természetjárás s a sport kalandjai vonják magukra a figyelmet. Kessler Hubert⁸ érdekesítő könyvében pl. a barlangvilág szívszorító titokzatossága s a felfedező szenvedély izzása szinte háttérbe szorítják a szakszerű megállapításokat. Valószínű, hogy a Földközi-tengert körülrepülő Bánhidy Antal¹⁰ lelkes beszámolóját is elsősorban a kitűnő sportteljesítmény varázsa hozta közel a szívekhez. A két igény újból együttesen jelentkezik Leidenfrost Gyula két művében.¹⁰ Az Adria Bársony Istvánja valóban „aranytollú tengerkutató“. Az életképszerű jelenetkezés s az anekdotizáló humor azonban, amely a két kötetet oly jellegzetesen századvégi levegővel tölti meg, már a következő csoport stílusjegyei felé mutat.

¹ Sven Hédin: Ma Csüing Jin menekülése. Budapest, Franklin.

² Tucc-Ghers: Kincses Tibet. Budapest, Franklin.

³ Ligeti Lajos: Sárga istenek, sárga emberek. Budapest, Egyet, nyomda.

⁴ Germanus Gyula: Allah akbar. Budapest, Révai, két kötet.

⁵ Baktay Ervin: A Pandzsab. Budapest, Franklin.

⁶ Trócsányi Zoltán: Észak nomádjai. Budapest, Athenaeum.

⁷ Emil Ludwig: A Nílus; A Nílus Egyiptomban. Budapest, Athenaeum.

⁸ Kessler Hubert: Barlangok mélyén. Budapest, Franklin.

⁹ Bánhidy Antal: A „Gerle 13“ útja. Budapest, Franklin.

¹⁰ Leidenfrost Gyula: Keserű tenger. Budapest, Franklin. A kék Adria. Budapest, Egyet, nyomda.

MINDEN KOR a maga ízlése szerint válogat. Természetes, hogy a „művelt nagyközönség“ félszázada a haladás ügyét szolgáló expedíciós útirajznak juttatta a legnagyobb tekintélyt. £ válfaj mellett egyre sűrűbben jelentkeznek azonban azok a könyvek is, amelyek az olvasóközönség ősbibb ősztöneit: a kalandvágyat, az exotikus messzeség ingerét s a hírszomjat elégitik ki. Az érdeklődés csalétké már a tudós útikönyvekben is elsősorban az utazás fáradalma, a kaland izgalma s az idegen világ érdekessége volt; miért ne önállósulhatna mindez? Persze a közönségsiker vágya nem mindig a legjobb tanácsadó. „Túl-ságosan is el vagyunk látva útikönyvekkel“, jegyzi meg már Swift, „semmi nem számíthat sikerre, csak az egészen rendkívüli dolgok ... az írók sokkal kevésbbé törődnek az igazsággal, mint a maguk hiúságával és érdekével, vagy a tudatlan olvasók élvezetével. írásaik tele vannak sohasem volt növényeknek, fáknak, madaraknak és más állatoknak, a vademberek barbár szokásainak és bálványimádásának leírásával.“ A gúny ma sem volna időszerűtlen. A föld megismerése eltüntette ugyan a csodás híradásokat s a valótlán történeteket a kaland-kolportázs világába szorította vissza; a kaland-éhséget és hírszomjat azonban nem szüntette meg. Csak éppen hogy az exotikus országokban játszódó kalandos regények is a hű környezetrajz s az igaz történet igényével készülnek s a kutyafejű emberek, a vérivó növények s tudós állatok helyett végtelen sorsok, izzó, füledt vagy álomszerű tájak riportszerű leírását adják.

E válfaj írói s üzleti lehetőségei nagyok; a polgári ponyva érdeklődését eléggé bizonyíthatja az olyan vállalkozások világsikere, mint pl. E. R. Burroughs Tarzan-könyvei. Az effajta regénynek nem egy specialistája akad, elég csak M. Lulofs, Jack London s Traven neveit említenünk s a műfaj megnevesedésének jellemzésére Maugham megrázó „Zsákutca“-ját,¹ de mindenekelőtt a kitűnő Malraux szép művét, „A hódítók“-at.² Ebben az irányban persze egyre újabb kapcsolatok csábítanak el voltaképpen területünktől. Fontosak azonban e művek, mert bennük, mint valami kelléktárban, megtalálhatók mindazok az eszközök, amelyek manapság egy exotikus utazás hatásos leírásához szükségesek. S hogy segítségükkel mily egyszerű ma már boldogulni, mi sem bizonyítja jobban, mint Nagyiványi bőbeszédű könyve,³ a hatásvadászó kalandos utazások minden elhasznált matricájának ellenszenvesen nagyképű gyűjteménye.

A másik terület, amely a tömegek érdeklődését mindjobban magára vonja, a sport s a rekord világa. Ez az érdeklődés is ott járt már a nagy felfedező nyomában. Tudvalévő pl., hogy Stanley újságíró volt, s útjairól először a New York Herald és a Daily Telegraph hasábjain számolt be. Az újságíró azóta is ott van minden valamirevaló vállalkozásnál, s ha nincs ilyen, maga indul útnak. Így kelt át Roberts, ez a „vérbeli kalandor újságíró“ egy nyolcméteres yolleval az Óceánon; valószínű, hogy könyvének⁴ inkább a kitűnő sportteljesítmény, mint

¹ Sommerset Maugham: Zsákutca. Budapest, Pantheon.

² André Malraux: A hódítók. Budapest, Pantheon.

³ Nagyiványi Zoltán: Idegenlégiótól a Szovjetúnióig. Budapest, Révai.

⁴ A. W. Roberts: Kaland az Óceánon. Budapest, Franklin.

kétes írói erényei vertek hírt. Hogy a volt walesi herceg vadászútjáról szóló beszámoló¹ világsikerre számíthatott, nem nehéz kitalálni, de nem sokkal tartósabb lelkesedés kapkodta el Balbo Azúrflottájának útinaplóját² sem. E munkák nagyjából az újságközvéleményt elégítik ki, minden fényt a „teljesítmény“ megvilágítására fordítanak. környezet- és tájrajzok rendszerint elmosódó. A földrajzi, népi, társadalmi s politikai helyzetről és erőviszonyokról való beszámolás azoknak az írásoknak főereje, amelyeket a nagy lapok tudósítói küldenek egy-egy a világpolitikai érdeklődés előterébe kerülő vidékről.

Nem véletlen, hogy a múlt évben az ilyen riport-útkönyvek egész sora ismertette nálunk is Abesszíniát. A heveny érdeklődés csillapultával elég lesz, ha csupán a legkomolyabb Schrenzel³ művét tartjuk számon. Hasonló módon kerül sorra Spanyolország, Oroszország s a Távolkelet. A sárga világról három újságírói beszámoló is jelent meg mostanában. Összehasonlításuk élénk fényt vet e válfaj egyéni változataira. Lajtha modem újságíró: ideges, gyors szeme sokat lát, elsősorban a felszín jelenségeit, de hajlékony intuíciójával meg-megérinti a mélyebben fekvő problémákat is. Könyvének. patogó, élénk mondatai magukkal ragadnak. Mécs Lajos aprólékosabb, de alaposabb is. Erős érzéke van a mindennapi élet apró finomságai iránt. Könyve⁵ zsúfolt mozaikra emlékeztet, amelynek értéke a részletek gazdag színhatásában van. Kovrig János száraz, humortalan író, de céltudatos és erélyes megfigyelő. Nem is annyira az újságíró, mint inkább a jól képzett polgári utazó képviselője. Könyvében. világosan fel is tűnnek ennek a következő változatnak jellemvonásai és problémái.

SOKAN MEGFIGYELTÉK és leírták már azt a ragályszerű utazási lázat, amely a háború után elfogta a fehér emberiséget. Országrészek kerekedtek fel, hogy megnézzék, milyen máshol a világ, Amerika módosabb polgársága úgylátszott átköltözik az európai fővárosokba. Az utazás vágya azóta is mind nagyobb tömegeket és pénzüsszegeket mozdit meg. 1930-ban csak az európa-amerikai kultúrkörön belüli nemzetközi idegenforgalmat 25 millió főre, az általa megmozdított pénzt 1.6 milliárd aranydollárra becsülik.⁷ A kedvtelésből utazók számának felduzzadása körülbelül egy százada tart. A XVII. és XVIII. század effajta utasai — a vándorló mesterlegényeket és külföldet járó diákokat nem számíthatjuk ide — csaknem kizárólag az arisztokrácia köreiből kerültek ki s céljuk elsősorban ismeretszerzés volt. E századok kitűnő angol vezetőrétege pl. nem kis részben a Párizs—Torino—Firenze—Róma—Velence—Bécs—Rajnavidék—Németalföld útvonalon végigvezető Grand Toumak köszönhette műveltségének gyakorlatiasságát. A nagyobb polgári tömegek utazását csak az osztály anyagi s szellemi feltörése tette lehetővé. Ők azonban már nemcsak tanulni

¹ Edward velszi herceg keletafrikai vadászútja. Budapest, Franklin.

² I. Balbo: Az Azúrflotta útja. Budapest, Franklin.

³ E. H. Schrenzel: Abesszínia. Budapest, Athenaeum.

⁴ Lajtha Edgár: Japán tegnap, ma és holnap. Budapest, Dante.

⁵ Mécs Alajos: Az ismeretlen Japán. Budapest, Pantheon.

⁶ Kovrig János: A sárga kontinensen déltől északig. Budapest, Franklin.

⁷ Lásd erre 8 a következőkre vonatkozóan Gyömörey idézett munkáját.

indultak, hanem a természet és régiség varázsáért rajongni s a felsőbb osztályok szokásait utánozni is. A tömegek betörését azután a közlekedési eszközök rohamos tökéletesedése, az utazás olcsósága s üzleti megszervezettsége tette teljessé.

Természetes, hogy a kedvtelésből utazóknak is megvan a maguk irodalma. A fürdőlevél, útinapló csak ismertebb előfutárai e válfajnak, amelynek elemei századokon át emlékiratokban, önvallomásokban, kalandregényekben éltek külön életet, míg aztán a megnövő közönség érdeklődése fel nem lendítette a műfaj árfolyamát s a gyakorlat meg nem teremtette hagyományát. A múlt század közepétől kezdve seregestül jelennek meg nyomtatásban az olyanféle beszámolók, amelyeket azelőtt a családi levéltár őrzött csak meg az utódok számára. E laikus útikönyvek rendszerint nem különös írói teljesítmények, kultúr-történeti értékük azonban igen nagy. Elég csak pl. a Szamota-féle gyűjteményeket¹ átlapoznunk, hogy lássuk, mennyi apró jellemző adalékot őriztek meg e régi feljegyzések. De a megőrzött tárgynál még érdekesebb tán a megrögzített magatartás. A Trencsényi-Waldapfel szerkesztésében megjelent bájos kis kötet² áttekintése ebből a szempontból is igen tanulságos. A hat század folyamán létrejött képek és feljegyzések nemcsak fővárosunk fejlődését, de értékeinek lassú felfedezését is mutatják.

A XVIII. század arisztokrata ifjai vezetők kíséretében utaztak. Ismeretes, hogy még gr. Széchenyi István is egész táborral indult délkeleti tanulmányújtj ára. A képzett vezetők helyét azonban csakhamar írott kalauzok foglalták el. E régibb könyvek nem érték el még a maiak szükszavú tökélyét. Böbeszédűbbek voltak s nemcsak hogy az izlésről, a viselkedés és tanulás módjairól szóltak, de az utazás célját és értelmét is fejtegették. Aki azonban egy hét alatt akarja megnézni Olaszországot, nem ér rá ilyesmivel foglalkozni. Őt szolgálják ki a moderm útikalauzok, élükön az évenként megifjodó Baedekerrel. Ezek számon tartanak mindent, amit „meg kell nézni“ s csillagaik rendjéből jól láthatja az utas, mi a világhírű nevezetesség s mi az, amire elég ha „egy futó pillantást vetünk“. E kalauz-irodalomnak itt inkább csak szimptomatikus jelentősége fontos. Mert a kényelem persze a tapasztalás irtóztatós elszegényedésére vezet. Aki csak egyszer volt is, mondjuk, az Uffiziban, bizonytal láta, mint állt meg egy-egy Baedekerbe mélyedt látogató egy-egy híres kép előtt s mint bölint üres tekintettel: igen, ez a kétszillagos híresség. Jaj annak, akit megejt a Baedeker-szenvedély; a sok látnivaló miatt nem lesz ideje az élet megtapasztalására. Érti ezt az utazók nagy része is s ezért kezd napjainkban azoknak az érdekességeknek irodalma felvirágozni, amelyek kimaradtak a Baedekerből.³ A szaporodó magyar termésből elég lesz Megyery két Noteszét⁴ kiemelni. Mozcékony és jótollú újságírónónk valóban mindent tud, amit e téren tudni illik s van bátorsága ugyan-

¹ Szamota István: Régi utazások Magyarországon stb., 1891 és Régi magyar utazók Európában, 1892.

² Trencsényi-Waldapfel Imre: A régi Pest-Buda. Budapest, Officina.

³ A legismertebb ilyen sorozat az Ullstein kiadásban megjelent: Was nicht im Baedeker steht,

⁴ Megyery Ella: Római notesz. Velencei notesz. Mindkettő Budapest, Dante.

olyan figyelemben részesíteni pl. az albergók helyi ínycségeit, mint a múzeumokat és műemlékeket. De persze ezek a könyvek sem tudják elérteni a tömegutazások egyre növekvő céljavesztettségét.

Az utazás válságának tanúbizonyságai azok a könyvek is, amelyekben a mai passzionátus utazó lép elénk. Nem szólhatunk itt azokról, akiknek az utazás már csak az idegesség levezetését, menekülést vagy társadalmi előítéletek kielégítését jelenti. Az ideges ember nem ér rá jegyzeteket készíteni, s elmúltak azok az idők, midőn a sznobizmus még könyvkiadásban lelta kedvét. De a hagyományosabb forma is sok mindent elárul. Bizonyos, nincs különösebb hanyatlás a stílusban, a megfigyelt jelenségek leírásában; sok útleíró tájékozottabb is a régieknél s a nevezetességek mellett nem feledkezik meg a politikai helyzet, a gazdasági élet, a közlekedés, stb. kérdéseiről. De mindez túlságosan feladatszerű, az ismeretterjesztő munkák ismétléseként hat. Az utazó mindenről beszél, de nem szól arról, ami értelmet ad az egésznek: a világ gazdagságában gazdagodó lélekről. Még a jobbik eset, ha olyan határozott és tételes szigorúságú világnézet ítél és szerez útja közben a maga igazságáról bizonyosságot, mint Erdősié.¹ Incze útinaplójában² is megkap még valami rokonszenves közvetlenség, a józan észére támaszkodó ember huszáros vállalkozásának lendülete. Az olyanféle művekben azonban, mint pl. Maksayé,³ teljesen lelepleződik a mai laikus utazó magatartásbeli csődje. Többet láthat, mint valaha a kiválasztottak, de nem tud mit kezdeni az ölébe hullt gazdagsággal. A példák igazolják Gyömöreyt: „az idegenvezetők képzésének dolgát nagyszerűen megoldották, de az utasok nevelése körül alig történt valami.“

A MÚLT SZÁZADNAK még megvoltak a maga nagy vezetői: romantikusok, akik felfedezték a természetet, írók, akik példát adtak a kultúrák szellemének megragadására, tudósok, akik megmutatták, hogyan kell lélekkel szemlélni a műemlékeket. De Byron, Chateaubriand lángjai máig már kihűntak, Goethét, Tainet, Burckhardtot, Gregoroviust, Ruskint legfeljebb egy parányi elit olvassa. Pedig az utastömegek érdekesebb része vágyódik az ilyen vezetők után is. Bizonyítja ezt az utazói magatartásra nevelő kalauzok elszaporodása; az olyan könyveké, mint amilyen pl. Köves Tibor „Menetrend“-je,⁴ amelyet a világszavargók gyakorlatát tanulmányozva, a csavargásban kezdők számára készített. Mulatságos könyvében több ugyan az aforizma, mint a valóság s több a szellemesség, mint a megbízhatóság, az elsők között igyekszik azonban nálunk is tudatosítani a kialakulóban lévő új magatartás alapkérdéseit. Végeredményben nem old meg semmit, de szándéktalanul is rámutat a nagy hói feladatra: megtalálni vagy megadni az új népvándorlás értelmét, s példát mutatni a tétova tömegeknek. Ha ugyan nincs igazuk azoknak, akik szerint az utazás a személyes műveltségtől függ s főértéke éppen az, ami a költészeté is: az egyéniség.

¹ Erdősi Károly: Múmiák és minarétek. Budapest, Szent István Társulat.

³ Incze Antal: Rio Grandetól Triesztig. Budapest, Franklin.

³ Maksay Albert: Idegen partokon. Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh.

⁴ Köves Tibor idézett műve.

Az utazói magatartás példaadó formáit mindig nagy egyéniségek alakították ki. Most is ezen a területen kell keresnünk a megújulás első jeleit. Egy-két kitűnő könyv már a hagyományosabb formákon belül is ezt bizonyítja. Bengt Berg szép művében¹ pl. az a meleg természetbarát lélek ébred újra, amelyik a múlt század legjobb szellemeit jellemezte s amelyik technikai civilizációnk korában már-már kihunyással fenyeget. A humánus mély erkölcsisége az, ami Schweitzer művét² is olyan feledhetlenné teszi. A lambarenei néger kórház megalapítójának feljegyzései az igazi keresztény európai lélek legtiszteletreméltóbb dokumentumai közé tartoznak. „Minden emberért, aki szenvedést okozott, el kell mennie egynek, aki segítséget visz“, hangzik felénk a könyv lapjairól. A legendás hírű Lawrance ezredes két kötetének³ világsikerét ugyan elsősorban a rendkívüli katonai teljesítmény s a szerzőt és művét körülvevő titokzatosság magyarázhatja; hallatlanul érdekessé és értékessé azonban a benne lejátszódó lélektani dráma feszültsége, az önvallomás vulkanikus heve teszi. S ha e vallomások sivatagi forróságában a magány s a kötelesség nyúzott lelkű kárhozottja tépi magáról a hallgatás gyötrő lepleit, Seabrook könyvében egy félelmetesen torkos kíváncsiság s egy feloldhatatlan spleen leplezi le magát. A négerrek vallási életét firtató amerikai írói ereje rendkívüli. Különös könyvét, amely az utóbbi évek termésének legkitűnőbb darabjai közé tartozik, P. Morandnak, a modern „írói útirajz“ mesterének ajánlja.

„Utazz, hogy elérd éned teljes szabadságát, indulj, hogy menekülhess önmagad elől, vándorolj, hogy megismerd, mi lakik benned!“: ez újraéledő jelszavak bizonyítják, hogy a lírai utazás ismét népszerű lett. Az új „írói útirajz“ egyik előfeltétele valóban a személyes ihlet megnövekedése. A másik inkább mesterségbeli: az élet ezernyi, mellékességében is jellegzetes mozzanata iránt megnövekedett érdeklődéssel, a könnyű rajz technikájának tökéletesedésével függ össze. Legfontosabb azonban egy társadalmi mozzanat: a rangjukra tartó írók elszigetelődése, a kényesebb irodalom céhszerű belterjessége. Mind a három előfeltétel szerepet játszik annak az útirajztípusnak kialakításában, amelyet általában az új franciák: Morand, Larbaud, Giraudoux és Cocteau nevéhez szoktak fűzni s amelyet, a képzett intellektus csapongó könnyedsége s a fegyelmezett kedély kiegyensúlyozott érzékenysége mellett, az ábrázolás mesterségének kitűnő ismerete, a nagy és kis tárgyat íróilag egyformán jelentékennyé tenni képes alakítóerő, de természetesen a benfentes műveltség némi kacér sznobizmusa s az önnön fölényétől mámoros műveltség bűvészkedő kedvtelése is jellemez.

E forma magyar megalapítója s mestereként Márait szokták emlegetni. Első ilyen műve, az „Istenek nyomában“, még inkább a tanulékony „kultúrriporter“ érényeiről tanúskodó újságírói teljesítmény volt; angliai útleírása⁵ megmutatta, hogy ebben a műfajban is milyen magasra emelkedett, őt végképpen nem érdeklik már a „nevezetes-

¹ Bengt Berg: Vándormadarakkal Afrikába. Budapest, Franklin.

² Albert Schweitzer: Orvos az őserdőben. Budapest, Franklin.

³ T. E. Lawrance: A bölcsesség hét pillére. Budapest, Révai.

⁴ William B. Seabrook: Utak a dzsungelben. Budapest, Révai.

⁵ Márai Sándor: Napnyugati őrzár. Budapest, Révai.

ségek“, csak az örök ember pillanatnyi változatai, a társadalmi együttélés babonái, az idegen nép magánélete; az ítélet helyett a kételkedő fogékonyság, az események fordulói helyett az emlékezés gazdagsága s a nyelv omlatag telítettsége. Ez a mű is, mint minden jó alkotása, egyetlen belső monológ. Az ilyen magánbeszédet folytató líraiság szép példája Szerb olaszországi útirajza¹ is; ennek a sokoldalú, fölény és érzelmesség, felelősségteljes műveltség és szeszélyes szellemesség szénsavas vegyületeit kedvelő essayistáknak egyik legfinomabb kis műve. Az útirajz hitelességének mértéke ezekben a feljegyzésekben már nem a tárgy igazsága, hanem az érzés és a műveltség hűsége. Ezért fordulhat visszájára a jó tanuló, de üres tanítvány kezén a mester minden erénye, amint ez pl. Fejtő ügyes Márai-utánzatában² történik. S ezért oly érdekes nyomon követni a szerep és a személyiség küzdelmét Cs. Szabó enémű műveiben. Urbanista ifjúságunk e vezéregyéniségének már első munkáiban feltűnt az a képessége, amellyel egy-egy város vagy táj légkörét, a helynek természet, ember és történelem együtt-hatásában kialakult szellemét a maga élményeinek tükrében meg tudta mutatni.³ Műveltsége „könyvesebb“, érdeklődése elvontabb, stílusa nyugtalanabb Máraiénál, de célja is más. Fejlődése jellemzően mutatja a műfaj újabb alakváltozását is.

MÁRAI „ÖRJÁRAT“-nak nevezi nyugateurópai útját. A cím ezen a könyvön kissé félrevezető — ez a felderítő út t. i. inkább csak az ifjúság Nyugatának s a mainak atmoszférikus különbségeiről szól —, az új műfajt azonban találóan nevezi el. „Az elitnek rövidebb-hosszabb ideig külföldön a helye s önismeretünk végzetesen csonka marad, ha megakad a falusi kiszállásoknál s a táj kutatásnál“, írta pár éve Cs. Szabó egyik tanulmányában,⁴ amelyben azoknak a nyugatot járt fiatal íróinknak hazatalálásáról adott hírt, akiket a kor egyre szorítóbb nyomása visszatérített kötelességükhöz, hogy tájékozódó értelem s furdaló lelkiismeret legyenek. Ebben a „pálfordulás“-ban kell keresnünk a személyes tapasztalatot hangsúlyozó, essay-szerű, „közbeszóló“ műfajok Európa-szerte tapasztalható elszaporodását. A nagy szavak kiábrándultjai úgy érzik, a világ s önmaguk megvizsgálásából kell ismét kiindulniok. Éppen ezért tévedés az önvallomásoknak, a még élő írók emlékiratainak tömeges megjelenését pusztán irodalmi divattal vagy írói exhibicionizmussal magyarázni: az új magatartás igyekszik bennük hitelességét bizonyítani. S ha nem mindig könnyű is eldönteni, hol az igazság e lírai monológok, önigazoló vallomások s érzelmes utazások útvesztőiben, az új magatartás jellegzetességei tisztán felismerhetők. Az új szellem természetesen szívesen hasznosítja az útirajz lehetőségeit is s egyik fogékony kiadónk már sorozatot is kezdett azzal a sokatígérő kettős céllal, hogy nemzetközi helyzetképet adjon s a világválság békés megoldását keresse. E könyvek közt szerepel Gide oroszországi be-

¹ Szerb Antal: A harmadik torony. Budapest, Nyugat, 1936. II. köt. 189. 1.

² Fejtő Ferenc: Érzelmes utazás. Budapest, Pantheon.

³ Legfontosabb ezek közül: Hét nap Párizsban. Budapest, Nyugat, 1935. II. köt. 18. 1.

⁴ Cs. Szabó László: Búcsú a vándorévektől. Budapest, Apolló-füzetek.

számolója is,¹ azé az íróé, akinek kongói útirajzával szokták kezdeni e politikailag rendkívüli módon hasznosítható munkák európai sorát. Pártos és pártokon felül álló mintaképet sokat említhetnénk még, idézzük itt azonban inkább ör járó utazóink magyar elődei közül legalább Bölöni-Farkas, Szemere, Pulszky, Gorove s mindenekelőtt Széchenyi nevét emlékezetünkbe.

Az új magatartás kialakulását három kitűnő fiatal írónk munkáiban kísérhetjük figyelemmel. Németh a „Tanú“-ban jutott el az esztétikai heroizmus magányától a népe sorsának befolyásolására készülő közíró vállalkozásáig s látszólagos vereségéig. A Tanúban megjelent két útirajz jól mutatja e válságos fordulatokat. A „Sanremói napló“-ban még az indulatoktól fáradt, toporzékoló harcos vonult vissza, hogy erőt gyűjtsön olvasmányaiából, a tenger s a növények pihentető közelségéből. A kétely azonban, amely már akkor ott ködlött szerepe s eszménye körül, végleges formát öltött romániai s erdélyi útján. A lélek pokoljárásának kínja természetesen elsötétítette a színeket, de feledhetetlen írói teljesítménnyé s korunk egyik legérdekesebb dokumentumává tette a lidércnyomásos művet.² Cs. Szabó külföldről indult arra az útra, amelyen a háború utáni Európa felelőtlen és kíváncsi ifjúságának magyar tagjaként „visszajutott oda, ahonnan vétetett: a magyar nemzethez, a Nációhoz, amely vagyon Hungáriában“. Hazatérését felvidéki útirajza³ mutatja először igazán, s a „Doveri átkelés“⁴ látszik véglegessé tenni. Nyugateurópai útján már nem az ifjúság örökszép tájai érdeklik, hanem az elszomorító s nyugtalanító állapot, melynek örvényei felett izgatottan keresi a népe hajójának kedvező szeleket. „Próbálj meg élni“, végződik a mű, amely nemcsak a vándor hazatértéről, de az irodalmi dandy megtisztulásáról is hírt ad. Illyés Gyula a világforradalmi mozgalom katonái közül szökött haza a puszták s a magyar szegénység népéhez. Útja fordulóját két munka jellemzi: oroszországi útirajza,⁵ amely nem politizál, csak leír, a valóság közvetlen ábrázolásával azonban többet tesz minden agitációnál, s a sok vitát kavart „Pusztulás“;⁶ ez a félig útirajz, félig tanulmány, félig vészkiáltás, amelynek megjelenésétől a magyar nép felé tett utazások elszaporodását számítani szokták. Ez az ösvény azonban már ismét elvezet tárgyunktól: útirajz és szociográfia között elmosódik a határ. Hogy azonban a magyar valóságot felderíteni akaró mozgalom is mennyire érzi a külföldjárás szükségét, eléggé mutatja Kodolányi finnországi útirajza,⁷ amely nem is annyira a látott dolgokról, mint inkább az író álmországáról szól s amelynek tanulságai a legmaibb itthoni harc fegyvereivé válnak.

Az említett írók útja nemcsak a magatartás, de az érdeklődés fordulását is jelzi. Széchenyi óhaja: „mélyebben vizsgálni a haza álla-

¹ André Gide: Utazásom Szovjetunióban. Budapest, Cserépfalvi. (A könyvet elkobozták.)

² Németh László: Magyarok Romániában. Kecskemét, Hírlapkiadó Rt.

³ Cs. Szabó László: Kárpát kebelében. Budapest, Apolló.

⁴ Cs. Szabó László: Doveri átkelés. Budapest, Cserépfalvi.

⁵ Illyés Gyula: Oroszország. Budapest, Nyugat, 1934. II. köt. 343. 1.

⁶ Illyés Gyula: Pusztulás. Budapest, Nyugat, 1933. II. köt., 189. 1.

⁷ Kodolányi János: Suomi, a csend országa. Budapest, Cserépfalvi.

potát s szomszéd közötti állását a kor követelménye is. A figyelem a közvetlen szomszédság felé kezd irányulni. Legifjabb íróink beszámolóit a tanúbizonyosságok erre. A sok közül csak egy-két jellegzetes példát emelünk ki. Az új helyzetézés kialakulását kitűnően éreztetik Szvatkó feljegyzései, elsősorban „A változás élménye”¹ Szabó balkáni útja „inkább sodródás volt, mint őrjárat...”, beszámolójának színesen s hajlékonyán sikló mondatai azonban nemcsak a Vaskapun túli tájak s emberek egy-egy vonására villantanak fényt, hanem megmutatják az új, tárgyilagosabb érzület felülkerekedését is. Az érzébeli ismerkedés mellett egyre több az alaposabb tájékozódás jele is. Két képzett fiatal történészünk nevét kell itt elsősorban említenünk. Gogolák csehszlovákiai jegyzeteiben² mindenekelőtt a politikai viszonyokról, az államot összetartó vagy szétbomlasztó történelmi és népi erőkről esik szó, Makkai László Erdély és a Regát határán utazva,³ az orthodox románság szellemi centrumait, a kárpáti öv görög keleti kolostorait veszi szemügyre s felleli körülöttük a régi magyarság szellemi hódításának nyomait is. Az olyanfajta kis beszámolók pedig, mint a Bethlen-cserkészek egy rajjáé,⁴ azt engedik remélnünk, hogy ez az elengedhetetlenül fontos tájékozódási folyamat nem fog megszűnni.

E RÖVID ÉS VÁZLATOS ÁTTEKINTÉS még csak megközelítőleg sem foglalhatta össze a tárggyal kapcsolatos összes kérdéseket. A magatartás alakváltozásait kívántuk elsősorban nyomon követni, a szellem útját, amely a föld felfedezőinek s meghódítóinak, a messzeség és a kaland riportereinek s a kedvtelésből utazók tömegének írásain át az önmaguk és koruk fenyegető rémeivel szembenező írók műveihez vezetett. A lélek egyre más arcot mutat, közeledik s visszahúzódik: meg nem ragadhatjuk, csak utalhatunk mozdulataira. S a műfaj? Az útikönyvek serege nem szorítható szigorú határok közé. Ezért esett szó egy-két könyvről és jelenségről, amelyek első pillanatra nem látشانak idetartozóknak, noha az összefüggések felismerését igen megkönnyítik. Forrongó korunk nem szülte meg még a maga „nagy műfaj ...-át, de bizonyosnak látszik, hogy ez most is a határterületek kötetlenebb, de éppen azért fejlődésképesebb formáiban ötvöződik. Érdemes egy percre felfigyelni magzatmozgásaira. Hiszen azt, hogy mikor s miképpen fog megszületni s hogy milyen nevet fog viselni, úgylis a jövő fátylai rejtegetik még.

KERESZTURY DEZSŐ

¹ Szvatkó Pál: A változás élménye. Budapest, Nyugat, 1936. I. köt. 96. 1.

³ Gogolák Lajos: Egy prágai út. Magyar Szemle, XXIV., 354. 1.

³ Makkai László: Két világ határán. Kolozsvár, Minerva.

⁴ Erdély, ahogy mi láttuk. (A 15. Bethlen Gábor cserkészcsoport Zrínyi-rajának beszámolója.) Budapest.